

KÚNXOJA SHÍĠARMALARÍNDÁ FRAZEOLOGIZMLERDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Kadirniyazova Biybijamal

Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15461233>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-May 2025 yil
Ma'qullandi: 15-May 2025 yil
Nashr qilindi: 19-May 2025 yil

KEYWORDS

frazeologiya, frazeologizmler, turaqlı sóz dizbekleri, leksika, emotsionallıq, ekspressivlik mání, atlıq, kelbetlik, feyil, ráwısh.

ABSTRACT

Maqalada qaraqalpaq klassik shayırları Kúnxoja Ibrayım ulı (1799-1880) shıġarmalarında qollanılġan frazeologizmler uyrenilgen. Olardıń mánileri túsindirilgen. Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası ashıp berilgen.

Tilimizdegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri leksikanıń eń baslı bólegi bolıp, emotsionallıq, ekspressivlik tásirililigi menen tildiń basqa birliklerinen ayrılıp turadı. Frazeologizmler – kórkem shıġarma tilin janlandıratuġın astarlı, kórkem etip súwretlewdiń tildegi tayar quralı. Bular xalıq danalıǵınıń úlgerileri menen suwǵarılġan obrazlı oylaw tiliniń úlgerisi bolıp esaplanadı [1]. Ol xalıq tilinde ózgeshe kóriniske iye bolġan kórkemlew quralı bolıp tabıladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri semantikalıq jaqtan da, emotsionallıq-ekspressivlik ótkirliigi jaǵınan da tildiń qaymaǵı, maǵız sıpátında tanılıwı menen bir qatarda hár qanday milliy tildiń ózgeshe leksika-semantikalıq baylıǵı bolıp ta kórinedi [2:3]. Olarda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgerileri jatır. Usı xalıq danalıǵına suwǵarılġan til marjanların Kúnxoja shayırlar óziniń oy eleginen ótkerip, sheberlik penen paydalanadı. Máselen: “Jaylawım” qosıǵında:

Shaqaq urıp aqır bir kún qız-jigit, Árman bilen qayǵıda ósken, jaylawım[3].

Берилген qosıq qatarlarda *shaqaq urıp* frazeologizmi ushırasıp, “*quwanıw*”, “*shadlanıw*” mánilerin bildirip kelgen. Bul frazeologizmnıń túbiri feyil sóz shaqabınan bolġan.

“Oyda” qosıǵında:

Men ketkeli boldı jeti jıl, jeti ay,
Azap-áqiret penen ómirim ótti-áy,
Elimdi saǵındım *dármanım ketti-áy*,
Hár túrli qıyal bar, oylasam, oyda.

Bul qatarlarda *dármanı ketiw* frazeologizmi ushırasıp, “*qalmadı*”, “*qurıdı*”, “*qashtı*”, “*sharshadı*”, “*boldırdı*” degen mánilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm de atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Kún qayda?” qosıǵında:

Ne payda, jigitle, yalgʻanshi dʻunya,

Aldadi bizlerdi jol salib qiya,

Qara basqa bul ne degen waqiya,

Bul juristen endi bizge kun qayda?- degen qatarlarida *qara bas* frazeologizmi ushirasip, "tek oʻzi", "jalgʻiz oʻzi", "jekke" degen manilerdi bildirip, kelbetlik+atliq turinde kelgen.

"Yarim xosh endi" qosigʻinda:

Moynima tuxipti zalim qurigi,

Shibin janga oʻtti bergin xorligʻi,

Jaziqsiz jandirdi etken xorligʻi,

Ketsem tez kelermen yarim xosh endi.

Joqaridagi qosiq qatarlarida qollanilgan *shibin jan* frazeologizmi "nazik", "halsiz", "azzi", "omir", "tirishilik" degen manilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm atliq+atliq turinde kelgen.

"Yarim xosh endi" qosigʻinda:

Yarim anlap, bul sozime *qulaq sal*,

Dushpan bunday qildi, endi ne hamal,

Oʻle goysam umitpagil, oyna al,

Qaytip kelgenimshe, yarim xosh endi.

Bul qosiq qatarlarida *qulaq sal* frazeologizmi "tinlap otirdi", "aytqanin qildi" degen manilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm atliq+fevil turinde kelgen.

"Qaytip kel" qosigʻinda:

Artinda qaldim anirap,

Kuni-tuniinde *zar jilap*,

Turarman halinnan sorap,

Suygen ashigim, qaytip kel.

Qosiq qatarlaridagi *zar jilap* frazeologizmi, "jiladi", "qaygirdi", "jalindi" degen manilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizmini tubiri fevil soz shaqabi bolip esaplanadi.

"Jaw torgay" qosigʻinda:

Tumsigʻin sugʻip danime,

Qol saldi miynet kanime,

Jaw shigar deymen basima,

Udayina jaw torgaydi- degen qosiq qatarlarida *tumsigʻin sugʻiw* frazeologizmi qollanilip, "sugirlasti", "aralasti" degen manilerde qollanilgan. Bul frazeologizm atliq+fevil turinde kelgen. Sonday-aq, bul qosiq qatarlarida *qol saldi* frazeologizmi de ushirasadi, "urladi", "kush korsetti", "tawekel etti" degen manilerdi bildiredi.

Juregimdi jardi tarshiliq zamani - degen qatarlarda *juregi jarildi* frazeologizmi qollanilip, "qatti qorqti", "juda quwandi shad boldi" degen manilerde qollanilgan. Bul frazeologizm atliq+fevil turinde kelgen.

Alasat tabilsa barliq el koshar,

Kobeyip tur aramizda *qan isher*,

Jetim jilap, ilaq manirap suw isher,

Arman bilen jurermen-be jaylawim - degen qatarlarida *qan isher* frazeologizmi qollanilip, "jawiz", "qanxor" degen manilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm atliq+fevil turinde kelgen.

Kewil bólip kelbetime qaramay,
Miyman bolıp hal-jayımnan soramay,
Qayta baslap men aldına bara almay,
Kewlimde daq boldı maqsetli zarım.

Bul qatarlarda *kewil bólip* frazeologizmi qollanılıp, “*tıńlap otırdı*”, “*qızıqsındı*”, “*ıqlas berdi*” degen mánilerdi bildiredi. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde qollanılğan.

“Suwǵa ketti” qosıǵında:
Qulaq salıń aytqan sózge,
Kórinip tur aytsam kózge,
Bayan etpek kerek birge,
Eki sorlı suwǵa ketti.

Bul qatarlarda *qulaq sal* frazeologizmi “*tıńlap otırdı*”, “*aytqanın qıldı*” degen mánilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde qollanılğan.

Olardıń dártinen *tisledim barmaq*,
Zalımlar salǵan soń ayamay qarmaq,
Bir basıma tústi bul awır salmaq,
Ada bolmas isler boldı yaranlar.

Bul qatarlarda *barmaq tislew* frazeologizmi qollanılıp, “*qattı ókindi*”, “*aldandı*”, “*kúyindi*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Meniń balam” qosıǵında:
Meniń balam saw bolǵanda,
Júrer edi sayranlap,
Ólim oǵı tiymegende,
Gúreser edi *bel baylap*.

Bul qatarlarda *bel baylaw* frazeologizmi qollanılıp, “*kirisiw*”, “*ıńǵaylasıw*”, “*qıyın isti islewge táwekellik etiw*”, “*sonı atqarıwǵa kirisiw*”, “*kelisim beriw*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Balam ólgende” qosıǵında:
Balam óldi,
Belim sonday qayıstı,
Álep-jalep bolıp,
Kewlim qabardı.

Qosıq qatarlarında *kewli qabarıw* frazeologizmi “*qapa boldı*”, “*renjidi*”, “*qıynaldı, qayǵırdı*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Bay balası” qosıǵında:
Qızlardı kórse qızıǵıp,
Sóz *salǵansha* asıǵıp,
Jayrańlaydı, júrmes buǵıp,
Sonday erkin bay balası.

Qosıq qatarlarında *sóz salıw* frazeologizmi “*niyetin, kewlin bildiriw*” degen mánileride qollanılğan. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde keledi.

“Kórerseń” qosıǵında:
Mańlayına pitken malıń bolmasa,
Astıńa minerge atıń bolmasa,

Hám de qorań tolı qoyıń bolmasa,
Joqshılıqtan ne qorlıqlar kórerseń.

Qosıq qatarlarında *mańlayına pittı* frazeologizmi “*nesip etti*”, “*buyırdı*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde keledi.

“Malım barda” qosıǵında:

Jorǵaǵa saldım altın er,
Ala qayıs júwenlep,
Endi *boldım qara jer*,

Eshek mindi tóbelelep - degen qosıq qatarlarında *qara jer boldı* frazeologizmi qollanılıp, “*qattı uyaldı*”, “*uyatqa qaldı*” “*óldi*” degen mánilerdi bildirip keledi. Bul frazeologizm kelbetlik+atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Umıtpaspan” qosıǵında:

Meniń arım keldi oǵan,
Kele almadı tamır-tuwǵan,
Bizdi buǵan *nesip qılǵan*,
Umıtpaspan ólgenimshe.

Qosıq qatarlarında *nesip qıldı* frazeologizmi “*buyırdı*”, “*sáti tústi*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizmniń túbiri feyl sóz shaqabınan bolǵan.

“Túye ekenseń” qosıǵında:

Ayrı órkeshe, kelbetiń zor,
Kóp jas minip qurıptı tor,
Qartayǵanda bolıpsań xor,
Zamanińda túye ekenseń.

Qosıq qatarlarında *xor bolıw* frazeologizmi “*azap shekti*”, “*sorladı*”, “*qádiri ketti*”, “*abırayı tústi*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizmniń túbiri feyl sóz shaqabınan bolǵan.

Kóp jasaǵan túye olja,
Maqtımqulıday aldın bolja,
Áwere bolǵan Kúnxoja,

Zamanińda túye ekenseń-degen qatarlarda *áwere boldı* frazeologizmi ushırasadı, “*ábigerlendi*”, “*háleklendi*”, “*qıynaldı*” degen mánilerde qollanılğan. Bul frazeologizmniń túbiri feyl sóz shaqabınan bolǵan.

“Oraqshılar” qosıǵında:

Oraqshılar oylanadı,
Tánde *janı qıynaladı*,
Jipsiz kóp waq baylanadı,
Haqı azdur, miynetı kóp.

Qosıq qatarlarında *janı qıynaldı* frazeologizmi “*azap shekti*”, “*jábirlendi*”, “*ayadı*”, “*ashındı*” degen mánilerdi bildirip, atlıq+feyl túrinde kelgen.

“Armanda” qosıǵında:

Armanım sonıńday tawsılmaydı,
Yıǵlasamda tilek qabıl bolmaydı,
Zalımlar móhminniń *kewlin almaydı*,

Móhminniń ómiri ótti armanda - degen qatarlarda *kewlin almadı* frazeologizmi “*qollap-quwatlamadı*”, “*xoshlamadı*” degen mánilerdi bildirip kelgen. Bul frazeologizm atlıq+feýil túrinde kelgen.

“Ne boldım” qosıǵında:

Shıqtım dúnyaǵa ne kórdim,

Jasap dúnyada ne boldım,

Qayǵı-qapada *jer boldım*,

Qısım boldı shıbın jańǵa - degen qosıq qatarlarda *jer boldı* frazeologizmi “*uyaqta qaldı*”, “*abırayı tústi*”, “*óldi*”, “*joq boldı*” mánilerinde qollanılǵan. Bul frazeologizm atlıq+feýil túrinde qollanılǵan.

“Ólim” qosıǵında:

Ata-anam óldi, tuwısqan qaldı,

Bul pálek basıma alamat saldı,

Aǵalar bul ólim aqılımdı aldı,

Keynime tústi zalım bul ólim-degen qatarlarda *keynine tústi* frazeologizmi jumsalıp, “*belgili bir maqsetti gózledi*” mánilerin bildiriw ushın qollanılǵan. Bul frazeologizm ráwish +feýil túrinde keledi.

“Yaranlar” qosıǵında:

Zaman tar aǵalar qulaq salsańız,

Meniń bergen *aqılımdı alsańız*,

Tilegimdi doslar qabıl qılsańız,

Alla amanatın alǵay yaranlar - degen qatarlarda *aqıl aldı* frazeologizmi ushırasıp, “*úyrendi*”, “*bilmegenin bildi*” degen mánilerde qollanılǵan. Bul frazeologizm atlıq+feýil túrinde kelgen.

Bul zaman tarıldı, tartıldı tanap,

Ómirimniń azabın bolmaspan sanap,

Jüregimdi aǵalar *bir maydan* shaǵlap,

Bul dúnya aqiret boldı, yaranlar- degen qatarlarda *bir maydan* frazeologizmi ushırasıp, “*azǵana*”, “*azǵantay*”, “*shamalı*”, “*azmaz*”, “*azǵana waqıt*” mánilerinde qollanılǵan. Bul frazeologizm sanlıq+atlıq túrinde kelgen.

Ayra tústim tuwıp ósken elimnen,

Qartaydım, dármanım ketti belimnen,

Yıraq bolıp turǵanım joq elimnen,

Bir basqa bir sawda boldı yaranlar-degen qosıq qatarlarında *ayra túsiw* frazeologizmi ushırasıp, “*ayrılıp qalıw*”, “*jaqın adamınan ayırılıw*”, “*qatnası úziliw*” mánilerinde qollanılǵan. Bul frazeologizmińnıń túbiri feýil sóz shaqabınan bolǵan.

“Oyda” qosıǵında:

Eki qız, bir ul bar ózimnen kishi,

Tánimniń madarı, *kewlimniń xoshı*,

Kelerme dep aǵam, úyimniń ishi,

Bul kúnleri olar eken ne oyda-degen qosıq qatarlarında *kewli xosh* frazeologizmi “*shad*” mánisin bildirip kelgen. Bul frazeologizm atlıq+kelbetlik túrinde kelgen.

Talayım baxıtsız, *baxtı qaraman*,

Bul awhalǵa qanday shıdam qılamam,

Awılğa *qurı qol* qáytıp baraman,

Sonsha jılǵı júrgenimnen ne payda-degen qosıq qatarlarında *baxtı qara* frazeologizmi qollanılıp, *"baxıtsız", "sorlı", "biyshara", "áwmetsız"* mánilerin bildirip kelgen. Sonday-aq, *qurı qol* frazeologizmi de qollanılıp, *"hesh nársesız", "bosqa"* degen mánilerin bildirip kelgen. Bul frazeologizm atlıq+ feyil túrinde qollanılǵan.

"Bolarma eken" qosıǵında:

Qazaq inanar sózime,

Yashlar tógiler júzime,

Kóz túsip kelgen izime,

Júrер kúnler bolarma eken?-degen qosıq qatarlarında *kózi tústi* frazeologizmi qollanılıp, *"qaradı", "kórdi", "ańsarı awdı", "qızıqtı", "ıqlası ketti"* mánilerin bildirgen. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde kelgen.

"Jigirma beste " qosıǵında:

Ashıqtıń jolında ishleri qaynap,

Qarlı suwıqlarda janların qıynap,

Qız keler dep turar *kózleri jaynap*,

Telmirip turarsań jigirma beste - degen qatarlarda *kózi jaynadı* frazeologizmi qollanılıp, *"quwandı", "shadlandı", "kúlimledi"* mánilerin bildirip kelgen. Bul frazeologizm atlıq+feyl túrinde kelgen.

"Azıwlı" qosıǵında:

Jan algıshı tay *qabaq úyip*,

Haram kúshin belge jayıp,

Qawınımdı kett túyip,

Ne qılaman azıwlını-degen qatarlarda *qabaǵın úydi* frazeologizmi qollanılıp, *"ashıwlandı", "qapa boldı", "jaqtırmadı"* mánilerin bildirip kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, ádebiyatımızdın kórnekli wákili, qaraqalpaq klassik shayırı Kúnxoja Ibrayim ulı óz shıǵarmalarında frazeologizmlerden keń paydalanǵan. Bul frazeologizmler kórkem súwretlewdiń ájayıp til quralı sıpatında shayır shıǵarmaları tiliniń ózine tán obrazlılıǵın, tásirililigin kúsheytıwde áhmiyetli orın tutadı.

Ádebiyatlar:

1. Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы, 1972. 54-б.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Университет, 2005..3-б.
3. Күнхожа. Ел менен. Нөкис. "Қарақалпақстан баспасы, 1984.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис. "Қарақалпақстан баспасы, 1985.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Tashkent. Tafakkur qanoti. 2014.
6. G.Karlıbaeva. Ájiniyaz shıǵarmaları tili. Nókis. Bilim. 2024.